

Szín – játék – költészet

Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére

Szerkesztette

•

Czibula Katalin

Demeter Júlia

Pintér Márta Zsuzsanna

Partium Kiadó – Protea Egyesület – *reciti*

Budapest • Nagyvárad
2013

A kötet megjelenését az OTKA 83599. számú programja,
a Partiumi Keresztény Egyetem és
a Lectio Kulturális Egyesület támogatta.

A borító a *Kilianus* (Kolozsvár, 1767) című színlap felhasználásával készült
Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Győr, G. XXIII. 2. 11. 58.

Fotó: Medgyesy S. Norbert

Szerkesztette:

Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

Köteteink a *reciti* honlapjáról letölthetők. Éljen jogaival!

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

OMAGIU. Kilián István

Szín – játék – költészet: tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István
tiszteletére / szerkesztette: Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta
Zsuzsanna. - Oradea: Partium; Budapest: Protea Kulturális Egyesület, 2013
ISBN 978-606-8156-45-3; ISBN 978-963-7341-95-3

I. Czibula, Katalin (ed.)

II. Demeter, Júlia (ed.)

III. Pintér, Márta Zsuzsanna (ed.)

008

ISBN 978-606-8156-45-3

ISBN 978-963-7341-95-3

Kiadja a Partium Kiadó, a Protea Kulturális Egyesület és a *reciti*,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>

Borítóterv: Bánffi-Benedek Andrea

Tördelte: Hegedüs Béla

Philibertus látomásának útja egy iskoladrámáig

A vizionárius irodalom célja eredendően a morális tanítás. Gyökerei az antikvitásba nyúlnak vissza (pl. Homérosz: *Odüsszeia*, XI., Vergilius: *Aeneis*, VI., zsidó vallási iratok és a keleti vallások egyes emlékei),¹ mégis a középkor erősen vallásos légkörében teljesedett ki igazán e műfaj. A középkori látomások bőségesen kölcsönöztek elődjeiktől, s újabb elemekkel is gyarapították az ismétlődő motívumokat. A víziók elterjedését elősegítették a legenda- és példatárak, melyek a magyarországi látomásoknak is fő forrásai voltak. E művek jellemző vonása, hogy bővelkednek erkölcsi tanulságokban és társadalomkritikai allúziókban, s vagy a pokol borzalmait, vagy a mennyország gyönyörűségét tárják az olvasó elé. Célközönségük a latinul nem tudó egyháziak (apácák, laikus fráterek) és a világiak széles csoportja volt.² A magyar nyelvű látomásokból sajnos igen kevés maradt fenn, s azoknak is nagyobb hányada nem önálló alkotásként, hanem nagyobb terjedelmű iratokba beszótt példa gyanánt szerepel. Közvetlen forrásuk általában a könnyen hozzáférhető prédikációgyűjtemények valamelyike (*Promptuarium* és *Speculum exemplorum*, *Legenda aurea*, *Vitae Patrum*, Temesvári Pelbárt prédikációi stb.). Mindezen példák célja, hogy a túlvilág vonzó vagy riasztó képével az erények gyakorlására és a bűnök kerülésére intsek a közönséget.³

Az 1508-ból való Nádor-kódex egyik szövege a *Philibertus látomása*, azaz a Lélek és a Test vitája a halál után (*Disputatio v. Conflictus Corporis et Animae*).⁴ A szöveg a Gualterus Mapesnek tulajdonított *Visio Philiberti* prózai fordítása. Ez a verses dialógus közkedvelt volt a középkori Európában, számos nyelven és variánssal maradt fenn, gondolati előképét a Talmudig vezette vissza a kutatás.⁵ A magyar nyelvű változat egy másik, a középkorban szintén elterjedt latin vers prózafordításával van összeszerkesztve, mely gyakorta kíséri a *Visio Philiberti* kéziratait.⁶

¹ KATONA Lajos, *Túlvilági látomások codexeinkben*, Akadémiai Értesítő, 1907, 500–507. és http://mek.niif.hu/04700/04798/html/katona_folklor0032.html

² KATONA, *i. m.*

³ KATONA, *i. m.*

⁴ Nádor-kódex, 312–342. Kiadásai: *Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok*. XV. kötet, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 224–229., valamint *Nádor-kódex, 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Régi Magyar Kódexek 16., Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1994, 637–697.

⁵ PFEIFFER Izsák, *Adat a Visio Philiberti forrásához*, Egyetemes Philológiai Közlöny, XXXIX. évf., 1915, 678–679.

⁶ Bővebben is l. KATONA, *i. m.*

A *Philibertus látomása* voltaképpen keretes elbeszélés: Philibertus remete bevezető és summázó szavai adják a keretet, a látomás pedig az elbeszélés gerincét képezi. A történet szerint Philibertus révületében egy holttestet lát, melyet a lelke vádol bűneiért, szemére vetve, hogy csak az evilági élvezetekkel törődött. A test azonban a lelket vádolja. A kettejük közt kibontakozó vita műfajilag a certamenek szintén fölöttébb népszerű körébe is helyezi ezt a művet. A test és lélek, élet és halál, angyal és ördög, bűnök és erények közötti párbeszédés viadal gyakori volt a középkori irodalomban. A *Visio Philibertiben* azonban hiányoznak az allegorikus szereplők, csupán a test és lélek vetélkedése zajlik le, melynek végeztével két rémisztő ördög jelenik meg, akik – a vita eldöntéseképpen is – a pokolra ragadják a lelket. A szöveg a moralitásokra jellemző erkölcsi tétellel („ez velagot mind o veragaval es ekossegeuel megvtalam. Aranat, ezüstot heusagnak itelem”) és rövid imádsággal fejeződik be. A túlvilág gondolata ugyan ott kísért a befejezésben, de a hangsúly – a középkor világképe szerint – inkább a földi élet elkerülhetetlen végére esik.⁷

Ez az egyszerűségében is hatásos vízió többször, több formában, különböző műfajú alkotásokban bukkant föl. Nem meglepő, hogy a barokk kor túlvilág felé irányuló fokozott érdeklődése ezt az alkotást is új formába öntötte: Nyéki Vörös Mátyás terjedelmes verses földolgozása közismert. A *Dialogus* – melyet több kutató is egyfajta poétikai és tematikai választóvonalként értelmezett reneszánsz és barokk között⁸ – a középkori elődnél jóval nagyobb terjedelemben, hatásosabban, színesebben, patetikusabban állítja eléink a test és a lélek tusakodását, a pokol és az ördögök szörnyűséges voltát, az elszenvedett kínokat és a földi örömeiket is. A szöveg 1620-ban, kibővített változata a 20-as évek első felében keletkezett.⁹ Egyértelműen a középkori hagyományhoz kapcsolódik, de nem az általunk ismert, Nádor-kódexbeli magyar szöveg a forrása. Ezt az is jelzi, hogy a látomást Nyéki nem Philibertusnak, hanem Szent Bernátnak tulajdonítja. Azonban a hasonlóságok jelzik, hogy a Nádor-kódexbelivel közeli rokonságban levő szöveg volt Nyéki forrása. A Bernátot szerepeltető szövegvariánsok meglehetősen ritkák voltak, ám épp a 16–17. század fordulóján több ilyen kiadás is napvilágot látott. A *Visio Philiberti* egy latin nyelvű verses változata a Sailus Tamás SJ által szerkesztett *Thesaurus precum et Exercitiorum spiritualium* c. könyvben (1609) olvasható, amelynek egy példányát Pannonhalmán őrzik. Ez a variáns 85 versszakból és 343 sorból áll, címe: *Querela sive dialogus animae et corporis damnati, quem aiunt quidam S. Bernardum per nocturnum visum composuisse*. Ebben a verses változatban a látomás szemlélője Szent Bernát. A szakirodalom álláspontja szerint ebből a szövegvariánsból meríthetett Nyéki.¹⁰ Egy Boldog Bernátot szerepeltető, 14. századi kéziratos szövegvariánsot őriz a bolognai Biblioteca Universitaria *Visio Beati*

⁷ SZILÁGYI Mariann, *Az apokalipszis megjelenése és katolikus hagyományai régi irodalmunkban*, http://www.arkadia.pt.e.hu/magyar/cikkek/szilagyi_apokalipszis

⁸ KLANICZAY Tibor, *A magyar barokk irodalom kialakulása = Reneszánsz és barokk*, Szeged, Szukits, 1997, 306, valamint LACZHÁZI Gyula, *Vanitas és memento mori*, <http://villanspenot.hu/?p=szoveg&n=12224>

⁹ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 2.*, s. a. r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Akadémiai, Bp., 1962, 133–171. A *Dialogus* első kiadása 1623-ból, bővített első kiadása 1625-ből (elvesztett példány) való. A bővített szöveg első ránk maradt példánya 1633-ból származik. – RMKT, 469–470.

¹⁰ RMKT, 472. A szöveg olvasható: RMKT, 472–480.

Bernardi de Anima et Corpus címmel.¹¹ A Sailus-féle szöveg szinte pontos változata ennek, terjedelmét, beosztását megőrzi, csupán néhány stilisztikai változtatást tartalmaz – azaz rendkívül korai szövegvariánst őriz. A szöveg egy variánsa megtalálható Kájoni *Hymnarium*ában, magyar fordítással együtt.¹² A latin szövegek összevetéséből egyértelműen látszik, hogy Kájoni nem a Sailus-kiadás szövegét másolta gyűjteményébe. A Kájoninál található szövegvariáns több ponton is az archaikusabb bolognai variánssal egyezik meg a Sailuséval szemben, ám tetemes eltéréseket is tartalmaz mindkét szövegtől. A magyar fordítás rendkívül pontosan követi a latin eredetit. Kérdéses a latin szöveg forrása és a magyar fordítás szerzősége, melyet Kájoni kézírata nem tüntet föl.

Nyéki *Dialogus*ának műfaja – a barokk korban elterjedt, kedvelt műfaji-műnemi keveredésnek is köszönhetően – nem határozható meg egyértelműen. A lélek és test párbeszédéhez a mű végén az ördögök is csatlakoznak, ez kitágítja és a dráma felé nyitja a dialogus illetőleg certamen műfaját. Tartalma okán látomásnak, példázatnak, serkentőbeszédnek¹³ is tarthatjuk a művet. Azaz a líra, a dráma és az epika határvidékén mozgó, tipikusan barokk vegyülék ez az alkotás.

A középkori vízió az isteni igazság megnyilvánulásának egy formája, azonban a 16. században az ember kiválik a világ univerzális egységéből, értékeit és céljait egyre inkább saját magából, mintsem a kozmikus rendből eredezteti. Nyéki Vörös ezzel szemben ahhoz a középkori hagyományhoz kapcsolódik, mely a költészetet az igazság megnyilvánulásának tekintette.¹⁴ A *Dialogus* nem egyszerűen egy középkori mű felelevenítése: ugyan a latin szöveget veszi zsinórmértékül, de nem egyszerűen lefordítja azt, hanem kibővíti (mintegy négyszeresére, 342 versszakra) és átalakítja. Míg a *Philibertus látomása* általánosságban a bűnös, világi javakat és élvezeteket kereső, túlvilággal nem gondoló ember sorsát állította elének, Nyéki pontosabban bemutatja a bűnös személyt. Kiderül róla, hogy fényűző életet él, vélhetőleg arisztokrata úr volt életében, aki tekintélyes vagyonnal rendelkezett (melyet sokszor etikátlan eszközökkel gyarapított), sokan hajbókoltak előtte, jelentős társadalmi megbecsültséggel és népes háztartással rendelkezett, palotája a kifinomult és drága mulatozás színhelye volt, és nemcsak az önmegtartóztatástól és az imától fordult el, hanem a szegényektől is. Az evilági bőség gazdagon áradó képei éles ellentétben állnak a szöveget átszövő mulandósággal és kínokkal, vagyis a konkretizálás többféle poétikai haszonnal is jár: az érdekes szemléltetés mellett az ellentételezés hatásos alakzatát is használja az író, s egyúttal társadalomkritikai mondandóval gazdagítja a művet. Természetesen a pokol és az abban gyűlő bűnösök, valamint szenvedésük mikéntje is nagy részletességgel kerül szóba a *Dialogus*ban. Nyéki rendkívül érzékletesen festi le az alvilág borzalmaival, s a szörnyűséges részletek nemcsak poétikai hatást keltenek,

¹¹ Testo di Bologna, Bologna, Biblioteca Universitaria, ms. 1531, sec. XIV. Kiadása: V. DE BAR-THOLOMAEIS, *Due testi latini e una versione ritmica italiana della "Visio Philiberti"*, "Studi Medievali", n. s. I (1928), 288–309. A szöveg olvasható itt: <http://www.uan.it/alim/testi/xiii/AlimVisioPhili bXIIIiricapoesia.htm>

¹² KÁJONI János, *Latin-magyar versgyűjtemény (Hymnarium)*, Csiksomlyó, 1659–1677. Jelzete: Csiksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, A V 3/5250. A kézirat könyvészeti adatait lásd: MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csiksomlyói ferences könyvtár kincsei*, Budapest–Kolozsvár, Balassi–Polis, 1999, I. 7. tétel, 100. Köszönöm Medgyesy S. Norbertnek, hogy a kéziratról készített fotómásolatát részemre hozzáférhetővé tette.

¹³ SZILÁGYI, i. m.

¹⁴ LACZHÁZI, i. m.

hanem egyúttal az olvasó rettegését is felszítják, hogy ezzel a módszerrel készítsék az Istennek tetsző életre. A (jezsuita) Nyéki erőteljessége háttérben két fontos hagyomány áll: egyrészt a jezsuita meditációs gyakorlat Loyolai Szent Ignácól származó és igen nagy hatású elvei, másrészt a retorikai műveltségnek a költői gyakorlatot is meghatározó szerepe. Laczházi párhuzamba helyezte Loyolai Ignác *Lelkigyakorlatos könyvének* a pokolra vonatkozó helyeit és Nyéki módszereit, valamint a kettő célját. Hangsúlyozza, hogy a lelkigyakorlatok célja, hogy a pokol képei beivódjanak a gyakorlatot végző elméjébe, s Krisztus követésére serkentsék. A Szent Ignác-féle meditációs gyakorlat jellemző vonásai, a szemléletes megjelenítés, a képzelet aktivitása a 17. századi retorikában is tükröződnek. Az érzelmi hatáskeltés a retorika tanításának mindig is fontos része volt, s az érzelmek iránt e korban általánosságban is nagy volt az érdeklődés. A szónoknak, aki a hallgatóság érzelmeit akarja befolyásolni, célja elérése érdekében ismernie kell az emberi lelket, az érzelmek, indulatok természetét, felkeltésük vagy lecsillapításuk lehetséges eszközeit. Az érzelmek felkeltésében két eljárás különösen fontos szerepet kap. Az *amplificatio* a szóban forgó, érzelmet kiváltó tárgy felnagyítását célozza, a szemléletes bemutatás pedig arra irányul, hogy a témát érzékletesen megjelenítse a hallgatónak. Ehhez először a szónoknak magának is el kell képzelnie a dolgot. A képzelet fontossága az a pont, ahol a retorikai eljárás a Szent Ignác-féle meditációs technikával érintkezik. A szónok nem saját érzelmeit igyekszik kifejezni, sokkal inkább a meggyőzés érdekében mutat érzelmeket, a hallgatóság indulatait akarja felkorbácsolni. A halandóságra, a mulandóságra, a földi idő korlátozottságára való figyelmeztetés olyan moráldidaktikus keretben jelentkezik, mely az életet a túlvilág szolgálatába állítja.¹⁵ A *Concinnator* ki is mondja, hogy e verset a rettegés felkeltése végett írta, a világ megvetésére szólít fel.¹⁶

Nyéki *Dialogus*ában a végső dolgok néhány jegye szépen végigkísérhető:¹⁷ a gazdag földi élet hiábavalósága, a bűnös élet hamissága, a pokol rémségei sorakoznak, ám hiányoznak a halál, az utolsó ítélet és – természetsszerűleg – a mennyország képei. A barokk korban később is jellemző volt, hogy szívesebben mutatták be a szörnyű pokolbeli kínokat, mint az örök boldogságot (hiszen előbbi jóval könnyebb volt látványosan és hatásosan megjeleníteni). A 17. század költőinek műveiben – mint a *Dialogus*ban is – így sok részletes halálkatalógus is található.¹⁸

A Lélek és a Test vitája megjelenik egy késő barokk kori iskoladráma egy scénájaként is. A *Játék az utolsó ítéletről* c. művet 1725-ben állították színre a csíksomlyói iskola színpadán.¹⁹ A misztériumjáték több scénája elveszett, de megmaradt részei is

¹⁵ A retorikai háttér összefoglalásáról: LACZHÁZI, i. m.

¹⁶ A túlvilág középpontba állítása társadalomtörténeti szempontból olyan eszköz volt a jezsuiták kezében, amely igen alkalmas a nép megfélemlítésére: „A tömegeket irányítani pedig csak úgy sikerül, ha lelkileg leigázzák őket. Ez magyarázza a propaganda fehér izzású hófokát, az emberi élet értéktelenségének, a halál elkerülhetetlen bizonyosságának, a sír, a rothadás, a pokol, az ítélet borzalmasságának szüntelen hangoztatását.” – BÁN Imre, *A barokk*, Bp., Szépirodalmi, 1962, 16.

¹⁷ SZILÁGYI, i. m.

¹⁸ L. bővebben: LACZHÁZI, i. m.

¹⁹ Sajtó alá rendezte: KILIÁN István. Kritikai szövegkiadása: Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 6/1., *Ferences iskoladrámák I.*, szerk. és s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum–Akadémiai, 2009, 219–281. A kézirat adatairól l. ott. A mű forrásairól: NAGY Szilvia, *Két csíksomlyói iskolai színjáték kritikai szövegkiadása és szöveg tudományi vizsgálata*, Doktori (PhD) értekezés, Miskolc, 2010, 123.

több történeteszálát szönek egybe. Tartalma röviden: 2. scena: Don Juan-játék: Aristippus Epicurius házához érkezik vendégségbe, azonban a házigazda nincs jelen: mint a szemtanúk elmondják, egy koponyát invitált mulatozni, mire a halál állított be a lakomázók közé, és elragadta a meggondolatlan ifjút. A scena Isten létéről vagy nemlétéről folytatott rövid disputával zárul. 4. scena: Epicurius Teste és lelke vitázik. Négy ördög Luciper elé hurcolja Animát. 7. scena: Hat Discipulus Antikristust dicsőíti, őt hirdetővé Messiásnak. Enoch és Elyas megpróbálja meggyőzni őket tévedésükről, de Antikristus megkínóztatja és karóba húztatja a prófétákat. Ezután viszont az Angelus őt küldi a pokolra. 8. scena: A Discipulusok arról tanakodnak, vajon a Messiást követték-e. 9. scena: Végítélet. 10. scena: Luciper a pokolban kiszabja a büntetést a hét főbűnt jelképező kárhozott lelkekre. Utolsó (11.) scena: Mennyei boldogság, Filius megkezdi ezeréves uralkodását. E rövid kivonatból is kitűnik, hogy a *Játék az utolsó ítéletről* moralitást, certamenszerű jelenetet, utolsó ítélet-játékot is tartalmazó, komplex darab, műfaját tekintve misztériumjáték. E műfaj a 13–14. században virágzott, a 18. századból fennmaradt iskolai misztériumok késői, máshol nem élő hajtások, melyek a hagyományos vallásos drámák megújításaként voltak jelen a 18. századi színpadon.

A középkori irodalom lényegi vonása volt az erkölcsi tanulság levonása, s az, hogy a mű bemutassa a helyes emberi viselkedést.²⁰ Ezért aztán a művek sémája meglehetősen egyszerűen leírható: a bűnös magatartást vagy a megtérés és a bűnbocsánat, vagy az elkárhozás követi.²¹ A misztériumokban tapasztalható feszültség az emberi és isteni világ „találkozásából” fakad. Az emberi, kézzelfogható világ törvényei az isteni világból származnak, de a földi létben kell őket megvalósítani. Így a darabok a két világ határán játszódnak; az isteni világ a lét egészét meghatározza. Az ember szabad akarata kizárja a szükségszerű cselekvést, tehát tetteinket annak kell meghatározni, hogy azok milyen következménnyel járnak a túlvilágon. Azaz a művek az ideális magatartásformát mutatják be, és igyekeznek a helytelen cselekedetektől elrettenteni.²² A *Játék az utolsó ítéletről* egészére jellemző az ellenpontosító technika. Majd’ mindennek a jó és rossz oldalát is igyekszik megmutatni a szerző-kompilátor: megjelenik a pokol és a mennyország; láthatunk jókat és bűnösöket; élénk lépnek hívők és hitetlenek; jelen van Krisztus és az Antikrisztus; angyalok és ördögök; ószövetségi és újszövetségi alakok; Isten és Luciper; megalázás és felmagasztalás; jutalmazás és büntetés stb. Mindez azt mutatja, hogy a szerzőnek határozott szándéka volt a világegész, az üdvtörténet megjelenítése, s az ebbe az antagonizmusoktól uralt világba vetett ember viselkedésmódjának, sorsának bemutatása; annak érzékeltetése, hogy miképpen kell élnünk, milyen lehetőségek nyílnak előttünk s mi vár ránk. Ebben az univerzális tendenciába illeszkedik Anima és Corpus disputája: a helytelen viselkedést keservesen megbánó ember szörnyű sorsát és reménytelen állapotát tárja a néző elé a jelenet. Az előtte színre kerülő, 2. scenabeli Don Juan-történettel a legszorosabb a kapcsolata: ennek célja azt megjeleníteni, hogy a földi örömök kergetése, a túlvilág megvetése szörnyű pusztuláshoz, a pokolba jutáshoz vezet. Ez a történet és ez az erkölcsi tanulság szorosan összefügg a 4. scena látomás-parafráziséval, hiszen – amellet, hogy ok-okozati kapcsolatban állnak és időben lineárisan követik egymást – mindkét scena ugyanazt a mondandót jeleníti meg, ugyanazt a világgépet (az evilági

²⁰ BÉCSY Tamás, *A dráma-modellek és a mai dráma. IV. A misztériumdráma*, Jelenkor, 1970, 741.

²¹ BAYER József, *A magyar drámai irodalom története: A legrégebbi nyomokon 1867-ig*, Bp., 1897, 51.

²² BÉCSY, i. m., 743–745.

örömök megvetését, a túlvilág előtérbe helyezését) képviseli. Corpus és Anima vitája funkcióját tekintve az epilógusokkal rokon, hiszen a tanulságot vonja le – ámbar nem az egész műből, csak a 2. scenából.

Csíksomlyóról kiugróan nagyszámú drámaszöveget ismerünk, ráadásul a meglévő textusok mellett bizonytalan mennyiségű darab szövege nem áll rendelkezésünkre. Ez a szövegmennyiség nagyarányú szerzői munkálkodást jelez. A drámaíró tanárok feladata volt a színdarabok megalkotása, így a művek sokszor didaktikusak, nyelviileg, verstanilag nem mindig kifogástalanok – és nem eredetiek. Témájukat, mondandójukat, sokszor a szöveget (vagy egy részét) is valamilyen írott forrásból merítették. Előfordul, hogy az egész szöveget a forrásokból építkezik, máskor csak a darab egy-egy része található meg egyéb alkotásokban. Ezek feltárását az is nehezíti, hogy a szerzők sem szövegek, sem marginális bejegyzésekben nem közlik a szövegek konkrét forrását.²³ A kompiláció alapvető szerkesztési és alkotói módszer volt az iskoladrámákban. Az átvételeket más szöveghelyek mutathatják meg, de a szerkesztési egyenetlenségek is felhívják a figyelmet a kompiláció tényére. A különböző kompilációs technikák (szó szerinti átvétel, szabad átdolgozás, tartalmi átvétel) egyaránt megjelenhettek egy-egy darab létrehozásánál. A kompilátorok akár egészen más témájú darabot is felhasználhattak forrásként. Ezt lehetővé tette egyrészt az iskolai színjátékok laza, terjengősebb szerkezete, másrészt nem változó kötöttsége: a vallásos és/vagy pedagógiai célkitűzés. Ezek teljesülése volt lényeges, s az az elemet, melynek segítségével ezt elérték – vagyis a drámaszöveget –, csupán segédeszköznek tekintették. Azaz a szövegek különböző particulákból épülnek fel, amelyeket a „mű” megalkotója pillanatnyi szükségleteinek megfelelően válogat össze. (A középkorban divó személytelenség így az iskoladrámák esetében más okból jelenik meg: nem műalkotásról, csupán egy „segédeszköz” létrehozásáról van szó.) Mindez egyedi intertextualitást hoz létre, egymáshoz szorosan és lazábban kapcsolódó szövegek szövevényét. Lényegi eleme ennek a szövegek köztiségnek, hogy nem szándékolta, pusztán az alkotás speciális felfogásmódja hozta létre.²⁴ Az ilyen típusú szövegátdolgozás példája a Test és Lélek vitájának bekerülése is a szóban forgó iskoladrámába. A csíksomlyói darabok inkább a középkori hagyományhoz, mint a korabeli gyakorlathoz köthetők, de nem folyamatos dramaturgiai hagyományról van szó: valamilyen közvetítő textus révén épültek be a középkori szövegek az iskoladrámákba.²⁵ Az iskoladráma-beli vita forrása – a nagyszámú szövegegyezésnek és a szerkesztési párhuzamoknak is köszönhetően – könnyen lehet a *Dialogus*; kérdéses azonban, közvetlenül vagy közvetetten, s utóbbi esetben milyen közvetítőn keresztül került az erősen átírt és meghúzott Nyéki-szöveg az iskoladrámába.

Kájoni János kéziratos *Hymnarium*ában, melyet az 1670-es években állított össze, két test-lélek vita szövege is megtalálható. A Kájoni-*Hymnarium*ról legutóbb Medgyesy S. Norbert értekezett, amikor a kézirat ciszterci hivatkozású himnuszait vizsgálta. Ezekről megállapította, hogy csak a Kájoni által is továbbörökített egyházi hagyomány kötötte

²³ MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiség-történeti háttere*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar–Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, Piliscsaba–Budapest, 2009, 31.

²⁴ Erről bővebben: NAGY, 123.

²⁵ KEDVES Csaba, *A csíksomlyói misztériumdramák szerkezeti kérdései = A magyar színjáték honi és európai gyökerei*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, 2003, 32.

Szent Bernát rendjéhez, valójában máshonnan erednek e költemények.²⁶ A *Hymnariumot* Nyéki Vörös vonatkozásában Réger Ádám vizsgálta. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében tartott felolvasásában e gyűjtemény segítségével állapította meg a sokáig Nyékinak tulajdonított *Tintinnabulum* szerzőjének kilétét, illetve tárta föl a mű lehetséges forrásait.²⁷

A versgyűjtemény 725. folióján olvasható egy latin nyelvű felirat, mely jelzi, hogy lélek és test certamenje következik. A kezdőszöveg a látomást egy francia királyfiúnak tulajdonítja (azaz Philibertusnak), de jelzi a Szent Bernát-látomással való kapcsolatot is. Ezután, a 726–733. lapokon olvasható párhuzamosan a latin és a magyar nyelvű vita *Vir quidam extiterat dudum Eremita* ill. *Vala egy jeles ferfi regenten Remete* kezdősorokkal. A szövegek 102 strófából állnak, ami számottevő gyarapodást jelent a bolognai *Visio* 88 és a Sailus-féle kiadás 85 versszakához képest. A Kájoni-variáns rögtön két toldalék strófával indul, melyek a versben foglaltak körülményeit rögzítik:

Vir quidam extiterat dudum Eremita,
Philbertus Francigena, cujus erat vita
Dum in vita fuerat sese duxit ita:
Nam verba qua protulit fuerunt perita.

Iste quidem fuerat filius Regalis,
Toto suo tempore se subtraxit malis,
Dum in mundo fuerat, et fuit vitalis,
Visio nam sibimet apparebat talis.

Magyar fordítása:

Vala egy jeles ferfi, regenten Remete
Franciaj Filbertus az kinek élete
Elet vala; ő magat ackeppen viselte
Hogy az mely szot ki mondot minden megh erkeze.

Ez az kiralyi magbol születet fi vala,
Minden ő idejeben gonozt tauoztata
Migh ez vilagon uala ez életben jara
Ugy hogy neki történnék ily jeles latasa.

²⁶ MEDGYESY S. Norbert, *Ciszterci hivatkozású himnuszok Kájoni János Latin-magyar versgyűjteményében*, = *A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. GUITMAN Barnabás, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 5) 89–111.

²⁷ RÉGER Ádám, *A Tintinnabulum tripudiantium szerzője és forrása*, Felolvasás a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében 2012. február 29-én. Köszönöm Réger Ádámnak, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

Betoldás továbbá a szöveg 13., 18., 55., 59., 73., 82., 85. versszaka, valamint a szöveget záró 6 strófa. Ennek magyar verziója:

Midőn háza teteje orran fellyül fekszik
Az vilagnak öröme mint festék ugy tetsik
Trufaua vagy tekével jadzodo nem latsik
Ot az csalardsagh halyat igazsagh viragzik.

Kik teremtő Urokat Binökből szeretik
Idvözítő Szent fiát örömet köuetik
Az vigasztalo lelket magokhoz be veszik
Ez hirt haluan az Urat kegies szemmel nezik.

Jeronymus igaznak ezt az nagy hirt mondgya
Homerus-is beszedet igen bizonittya
Ezt ioknak kegyeseknek az egyhaz kialtja
De az bünös embernek ez hir nem barattja.

Az Tanitvanyt az Doctor igy tanittia uala
Edes fiam vigiaznod kel az en szauamra
Mostan szorgalmatoson kerdezkedgjél rola
Hogy tülem kerdesednek lehessen valasza.

Ez dolognak az mikor végét kellet latnod
Az mint nyiluan el hizem rajta kellet sirnod
Test es lelek fajdalman keseruen jajgadnod
Ez nyavaliat Istenem kerünk megh oruosol.

Vegben az test es lelek harcza ment ekkeppen
Kerjük mi Istenünket ne hadgion veszeljben
Hogy mi ezt ne szenedgiük bennünk vedelmezzen
Dicsősegh az christusnak mind örökke Amen.

E záró szövegtoldalék az olvasókhöz szólva buzdít a megfelelő tanulásáért. Közvetlenül ezután, a 733–757. folián olvasható Nyéki műve (*Batorsagban élő oh emberi nemzet* incipittel), mellé helyezve latin változata (incipit: *Audaci fulgidum vita pro humanum*) a 733–735. lapokon. A latin szöveg 25 versszakból áll, itt a szöveg (másolat) félbeszakad. Kájoni az egész versgyűjteményt tematikusan szerkeszti, ezért helyezi egymás mellé az azonos témájú két szövegpárt. A latin és a magyar szöveg hú megfelelői egymásnak. Nyéki szövege külön címmel kezdődik, melyben jelzi, hogy ugyane tárgyról bővebben és csinosabban szerzett mű következik:

Matthiae veres de Nyék Crucigeri Soproniensis Ordinis Cruciferorum S. Joannis Hierosolymitani hospitalium; Archidiaconi Mosoniensis et Cathedralis Ecclesiae Jauriensis canonici et eadem de re fusius et concinnius.

Magyarul rövidebben:

Nyéki veres Mattyas ugian azonrul bőuebben.

A Philibertus- és a Nyéki-szöveg kezdeténél a másik szöveg kezdőlapjára vonatkozó jelzés található: fol. 726. a Nyékiénél, fol. 733. a másikonál. Ezzel is összekapcsolja Kájoni az azonos töről eredő alkotásokat. A 733–735. lapokon olvasható latin szöveg minéműsége kérdéses. Egyértelmű, hogy a *Dialogus* szöveghű latin párja, holott e művet Nyéki eredeti átíratának és bővítésének véli a szakirodalom. A versfők bizonyossá teszik, hogy a latin nyelvű változat Nyéki Vörös nevéhez fűződik. Az RMKT is fölhívja a figyelmet az akrosztichonra: ABSTEMIVS MATTHIAS NIECHIVE²⁸ – az akrosztichon pontosan: ABSTEMIVS MATTHIAS NIECHJVE. Kérdéses, hogy a magyar nyelvű szöveget fordította a szerző latinra, vagy a latint – később – magyarra. Az, hogy csupán egy rövid töredék maradt fönn a latin változathoz, s ez épp tartalmazza a szerző nevét, ezúttal latinosan (Abstemiussal, azaz Bornemisszal, ahogyan a magyar szövegben is nevezi magát Nyéki), elképzelhetővé teszi, hogy a *Dialogus* Nyékitől való latin fordítása ez a szöveg. Kérdéses továbbá, hogy a teljes *Dialogus*nak elkészült-e a latin változata, vagy a Kájoninál is megtalálható 25 versszak után félbeszakadt a fordítás.

A *Dialogus* másolata szinte teljesen hű, egy jelentősebb kivétellel: az utolsó versszakot Kájoni elhagyja, s három másikkal helyettesíti. Ezeknek bemásolása a kézírás tanúsága szerint később történt, mint az előzményeké (más színárnyalatú, színmélységű tinta, vékonyabb tollvonások, azaz hegyesebb toll, sűrűbb kézírás). A három toldalék versszak:

Nem kel azért ember semminek alitnod
Serkennjel fel hamar, had el nehéz almod,
Elmedet ez dolgon kellene most hánnod,
Es sok buneidet el kellene hagynod.

Kerlek azért uram hogy adgy segítséget,
Ne lassam pokolban hogi az setetséget,
De lakjam te veled az szep dicsőseget,
Nezhessem örökke amaz fenjeséget.

Kit engedjen nekünk az menjbeli Isten
Ki egy allattjában de három szemeljben,
Ez az menyorszagra neuejert vezerljen
Hogy neki szolgalljunk mind örökke Amen.

Kézenfekvő gondolat, hogy a helyben található, s emiatt ismert (s több nyomtatott kiadásban is elterjedt) Nyéki-szöveget használhatta föl az iskoladráma szerzője. Az iskoladráma szövegvariánsának terjedelme jóval rövidebb a Nyékiénél, ráadásul a scena kezdő 14 strófája sem a *Dialogus*ból származik. A scena e része a hallgatóságához közvetlenül intézett figyelmeztetést és intést tartalmazza, s a 15. versszakról fordul Anima Corpus-hoz (rendezői utasítás is jelzi: „*Ad Corpus*”). Itt kezdődik a *Dialogus* meglehetősen szabad szövegváltozatának tekinthető szövegrész. Ezt a részletet a latin *Dialogus*-szöveggel összevetve látszik, hogy az iskoladráma szövege közelebb áll a magyar, mint a latin Nyéki-szöveghez, vagyis a szerzőtanár nem fordítást készített. Egyébként is fölöttebb nagy az eltérés az iskoladráma és Nyéki magyar szövege között. Nemcsak a terjedelem csökkent töredékére (a 18. századi szerző alaposan meghúzta a szöveget, néhol egy-egy strófát, néhol több oldalnyi összefüggő elmélkedést vagy leírást hagyott el), hanem a

²⁸ RMKT, 471.

szórend, a kifejezések, a rímek is igen sokszor eltérnek. Sok helyütt csupán tartalmi rokonságról beszélhetünk, s a kapcsolatot csak egy-egy jellemző kifejezés erősíti. A makroszerkezet és a gondolati tartalom ugyan megegyezik (sőt, nyilván a színszerűség érdekében az iskoladráma szerzője egy plusz párbeszédet illesztett a szövegbe, és az ördögök száma és szerepe is nőtt), de ez az összes itt vizsgált szövegre igaz, s így önmagában nem igazolhatja a közvetlen szövegkapcsolatot. Főként az átvétel első része pontos (a *Dialogus* 19–63. versszakainak kivonata az iskoladráma 2. scenájának 15–30. verszakaiban), ezután az iskoladráma-szerző inkább kivonatolta elődjét, több versszakot összevonva, csak tartalmilag idézve, s a *Dialogus* záró Concinnator szavai (282–342. strófa) már semmilyen formában nem jelennek meg az iskoladrámában. Az iskoladráma szövege még a viszonylag pontosan átvett első részben is jelentős szövegromlást mutat a Nyékiéhez képest (stilisztikai és nyelvi hibák), ez fölveti azt az eshetőséget, hogy a két szöveg között egy ismeretlen közvetítő textust is föltételezzünk. Az 1725-ös szöveg ugyan jóval későbbi másolatban maradt fenn, ám a csíksomlyói iskoladráma-kolligátum átfogó vizsgálata által megállapított másolási hibáknál²⁹ esetünkben jóval tetemesebb eltérés figyelhető meg (szórend, sorok sorrendje, rímelés megváltoztatása stb.).

Az iskoladráma-beli vita és a három önálló látomás (*Visio Philiberti* a Nádor-kódexből, ugyanez Kájoninál, Nyéki Vörös Mátyás: *Dialogus*) között alapvető különbség, hogy az időben korábbiak önálló művek, az iskoladrámának viszont csak egy részét képezi ez a dialógus. Ennek és a műnemi eltérésnek köszönhető, hogy az iskoladrámából hiányzik minden, a körülményekre és az előzményekre vonatkozó utalás. Philibertusról megtudjuk, hogy este, álmában vizionált, Nyéki részletesen leírja a téli éjt, amidőn Szent Bernát csudát látott; az iskoladrámában minderről nem esik szó. A rendezői utasítások hiányában arra sem derül fény, hogy Corpus mikor lép a színre. Anima csak hosszas bevezetés után szólítja meg, ennek ellenére vélelmezhető, hogy kezdettől fogva mindketten a színen állnak. A három önálló látomásban elsőként a Test kerül a szemünk elé, s őt követi az egyébként szintén elsőként megszólaló Lélek. Nyékinél a körülmények ismertetését megelőzi még egy történelmi utalásokban bővelkedő prózai bevezető, valamint egy prólogusszerű részlet a Concinnator szájából. Közös vonások a négy műben:

- a „nyavalyás test” megszólítás
- az anyagi javak, a szép ruhák, jó ételek emlegetése
- az a gondolat, hogy a test a léleknek alávetettje (szolgája, eszköze)
- hogy a test a lélek nélkül semmit nem tehet
- hogy a test nem akart engedni a lélek jóra (önmegtartóztatásra) ösztökélésének
- hogy akinek több adatott, az többel tartozik Istennek
- az a gondolat, hogy minek született, ha úgymint elkárhozott
- a pokol iránti érdeklődés, a pokol lefestése
- az a kérdés, hogy van-e remény a pokolból szabadulásra, ill. hogy anyagi javakkal, társadalmi ranggal javíthat-e az ember a helyzetén
- a lélek pokolra ragadása, kínzása
- az ördögök szavai: így jár, aki nekik szolgál
- a lélek könyörgése Dávid király fiához, s ennek késői volta

²⁹ PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A csíksomlyói kéziratok*, RMDE XVIII., 6/1, Bevezető, 19.

Azaz a történet váza és fő gondolatai mindegyik műben megjelennek. Kiemelendő közülük a lélek bűnössége, ami annak köszönhető, hogy ő irányítja az embert, s – mint kiderült – túl gyenge kézzel tartotta a gyepőlőt, nekieresztette testét kívánságainak, ezzel az ördög kezébe juttatta önmagát. A tanulság ennek megfelelően: a lelkét kell az embernek megerősítenie.

A Philibertus- és a Nyéki-féle szövegvariáns azonos makroszerkezetű (a bevezetést a lélek és a test meghatározott koreográfiájú párbeszéde, az ördögök megjelenése és szavai követik, végül a tanulság levonásával zárul a szöveg), ám terjedelmük, stiláris és nyelvi megformálásuk mellett verselésükben is eltérnek. A Philibertus-szöveg 13 szótagos sorokból áll (4|3||3|3), a Nyéki-szöveg és az iskoladráma a négysarkú versformát követi (négy soros, tizenkét szótagos, bokorrímes strófák). A latin szövegváltozatok verselése azonos a magyaréval. Nyéki teljesen szabályosan, hibátlanul és gördülékenyen ír ebben a tipikus barokk versformában; az iskoladráma szerzője is jól és szabályosan használja (jószerével az összes csíksomlyói darabnak ilyen a verselése), de szövege döcögösebb, nehezekebb, mint a neves költőelődé.

Az eltérések közül szembevetendő a terjedelmi különbözőség: a rövid, tömör, lényegretető középkori *Philibertus*-nál Nyéki darabja jóval terjedelmesebb, s ezért részletesebb; ennek rövidebb, de sok szövegegyezést tartalmazó verziója az iskoladráma szövege. A Kájoninál található látomás is rövidebb terjedelmű. Nyéki részint többször is hangsúlyoz fontos gondolatokat (mint például a mulandóságot, a keserves bűnhődést stb.), részint részletgazdagabb leírást ad némely tárgyról: rendkívül aprólékosan festi le például a gazdag földesúr életmódját, annak tárgyi attribútumaival együtt; az elkövetett bűnököt és az elszenvedett kínokat (testi és lelki szenvedéseket) is sokrétűen mutatja be; igen részletező a pokol és az abban sínylődők leírása. A végül újra megszólaló Concinnator hosszas, bibliai és történelmi példákkal bőségesen megtűzdelt, epilógusszerű befejezéssel zárja a művet és vonja le a tanulságot. Hasonló hosszabb lezárás van a Kájoni-féle látomásban, ott Philibertus elmélkedik, alaposan kibővítve az eredeti látomás rövid tanulságát. Az iskoladráma szerzője ezeket a hosszas, sokszor szép, lírai leírásokat és elmélkedéseket radikálisan lerövidíti illetőleg kihagyja. Ez is oka, hogy szövege egyszerűbb, kevésbé patetikus és nagyszabású. Egyébiránt a szöveg lineárisan követi a *Dialogus* menetét.

A forráskezelés szabadságára mutat az a szöveghely is, amely Nyéki és az iskoladráma szövegében is megtalálható, de más helyen: Nyékinél a 172. versszaktól (685. sortól), az iskoladrámában viszont a scena végén (582. sortól) olvasható az „*el veszzen az à nap*” kezdetű részlet. Nyéki itt is bőségesebben részletezi a létezése miatt elkeseredett lélek mindenre szórt átkait, az iskoladráma szövege két strófára szorítkozik, ellenben végig követi a paralel szerkesztésmódot. Ez a szövegtípus az apokrif Júdás-panaszokkal hozható kapcsolatba. Több iskoladrámában találkozunk hasonló szöveggel,³⁰ s nemcsak passiókban, hanem a dúsgazdagról és a szegény Lázárról szóló darabokban is megjelenhet a pokolban sínylődő gazdag panasza.

A szövegek nyelvezete kisebb-nagyobb eltéréseket mutat. A rövid, tömör középkori prózaszöveg a maga puritán egyszerűségével gyakorol hatást. Egész más a barokk

³⁰ A szövegkapcsolatokat föltárta: MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiélettörténeti háttere*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar–Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, Piliscsaba–Budapest, 2009, 133–139; elemezte: NAGY, i. m., 124–129.

szövegek nyelvi regisztere. Nyéki szövege a barokk „nagy stílust” követi³¹ gazdagon áradó képeivel, érzelmi hullámvásárával, hiperboláival, körmondataival, egymásra gyűlő alakzataival. Ehhez hasonló a *Hymnarium* víziójának nyelvezete. Az iskoladráma is a barokk jegyében fogant, ám stílárís szempontból egyszerűbb, visszafogottabb. Mindkét műre jellemző a barokk korban elterjedt stílárís ambivalencia. Ennek elvi okok mellett³² gyakorlati funkciója is lehetett (a szórakoztatás), és egyúttal a nyelvi változatosság a jellemzés eszköze is. (Az ördögök alantasabb nyelven szólálnak meg, mint Anima, a Concinnator vagy Szent Bernát.)

A szövegekben közös, hogy kevés szereplőt vonultatnak föl: a Testen és a Lelken kívül két ördög jelenik meg, az iskoladrámában négy (ennek egyszerű dramaturgiai oka is lehet), valamint Philibertus illetőleg Szent Bernát, Nyékinél továbbá a Concinnator. A szövegek nagyobb része mindegyik múnél a Lélek (Anima) szájából hangzik el. Különösen az iskoladrámában szembetűnő ez: a szöveg majdnem kétharmadát tőle halljuk; ez az arány a *Philibertus*nál és Nyékinél is a teljes szöveg közel fele. (Az arányokat módosítja, hogy e két szövegben a narráció a szöveg kb. ötödét teszi ki.) A Kájoni-vízióban azonban a Lélekkal azonos terjedelmű szövegrészt tesz ki a narráció, köszönhetően főként a szöveget záró hosszas elmélkedésnek. A Testnek jut a szövegek közel harmada (a *Hymnarium*ban negyede, Nyékinél jó ötöde); az ördögök alig szólálnak meg. A Nyékinél szereplő Concinnator szövegrészlete is tetemes, főként a záró, sok példát tartalmazó, a tanulságot levonó részlet miatt. Anima szövegbeli túlsúlya egyértelműen a korabeli világkép álláspontját tükrözi: a legfontosabb az ember számára a lélek, annak üdvözülése, s egyúttal az üdvözülés a lelken múlik.

Több évszázadon átívelő, újra és újra fölbukkanó elbeszélés különböző, meglehetősen szabad átdolgozásai a tárgyalt szövegek. Mivel a történetnek mind a középkorban, mind a barokk idején számos variánsa született, ezek közül azonban sok elveszett, a pontos forrásmegjelölés nem egyszerű. A hatásos történetet más körülmények között, de azonos céllal használták föl a szerzők, mindegyikük a mű funkciójának és saját képességeinek megfelelően. A *Philibertus* tömör, rövid változatától eltérnek a barokk feldolgozások, ám ezek is különböznek: az iskoladráma mellőzi Nyéki gazdagon áradó, cikornyás, patetikus nyelvezetét, a barokkos túlzások csak néhol színesítik a vélhetően a diákok és a nézőközönség kedvéért egyszerűsített szöveget. Az iskoladráma ismeretlen szerzője magától értetődő módon helyezte kompilált darabjába a nagy hagyományú szöveget, amely ekkoriban feltehetően nem csupán számára, hanem a korabeli nézők számára is ismert lehetett.

³¹ LACZHÁZI, *i. m.*

³² Ennek elvi háttéréről l.: JÁNOS István, *Szent és profán = Barokk színház – barokk dráma*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, Debrecen, 1997, 156.